

ISSN 1226-4490

*International
Journal of
Central
Asian Studies*

Volume 12 2008

**Editor in Chief
Choi Han-Woo**

**The International Association of Central Asian Studies
Korea University of International Studies**

Şine Usu Yazıtı'nda Kayıtlı “t(a)t(a)r(ı)g : (a)y(ı)td(ı)m” Cümlesi Üzerine

Hatice Şirin
Ege University, Turkey

Özet

Bu yazıda Şine Usu Yazıtı'nın Doğu Yüzü 8. satırında geçen “t(a)t(a)r(ı)g : (a)y(ı)td(ı)m” cümlesi yeniden değerlendirildi. Cümledeki eylemin geleneksel olarak kabul gören “demek, söylemek” anlamlı *(a)y(i)t-* değil, farklı bir eylem olduğu ileri sürüldü.

Anahtar Sözcükler

Runik harfli Türk yazıtları, Şine Usu Yazıtı, t(a)t(a)r(ı)g : (a)y(ı)td(ı)m

Abstract

In this paper, the sentence “t(a)t(a)r(ı)g : (a)y(ı)td(ı)m” which was cited in the 8th line on the north face of the Şine Usu Epitaph is investigated and interpreted over again. It is suggested that the verb of the sentence is not *(a)y(i)t-*, which means “to say” but a different one.

1. Giriş

II. Türk (Köktürk) Kağanlığı'nın 734 yılında başlayan dağılma sürecinin ardından, Ötüken merkezli siyasal güç Uygurların denetimine geçmiştir (744-745). Ötüken Uygur Devleti'nin başkenti Ordubalık'ın Kırgızlarca istila edildiği 840 yılına kadar da bu denetim sürmüştür (Kafesoğlu 1995: 122-126; Mackerras 2000: 425-440; Gömeç-tarihsiz: 21-61).

Uygur Devleti'nin kurulduğu ilk onbeş yıl içinde diktirilen Köktürk harfli yazıtlardan *Taryat*¹ (753-756) ve *Şine Usu*'da² (759-760), II. Türk Kağanlığı'nın yıkılıp Uygur Devleti'nin kuruluşu anlatılmaktadır³. Tarihsel kayıt, hatta kronik (vakayiname) tarzındaki bu iki yazıtın⁴ dışında, bu döneme ait Köktürk harfli diğer belgeler⁵ *Süci*, *Tes*, *Hoyto Tamir*, *Somon-Sevrey*, *Somon-Tes*, *Ar Hanin*, *Gürbelcin*, *Mutrın Temdeg* ve *Karabalgasun*'dur⁶.

Şine Usu Yazıtı, Ötüken Uygur Kağanlığı yazıtları içinde en hacimli olandır (Aydın 2007: 21). Teñride Bolmış El Etmiş Bilge Kagan (Moyun Çor) adına dikilmiştir. *Şine Usu Yazıtı*'nda, 740'lardan Moyun Çor'un öldüğü 759 yılına kadar gerçekleşen olaylar anlatılır. Bu olaylar, Uygurların Köktürklerle, Karluklarla, Sekiz Oğuzlarla, Tokuz Tatarlarla, Çiklerle, Kırgızlarla, Basmıllarla yaptıkları savaşları kapsar (Ercilasun 2004: 138)

2. Yazıtın Doğu Yüzü

I. Uygur kağanı Kutlug Bilge Köl Kağan, ölümünden önce büyük oğlu Tay Bilge Tutuk'u *yabgu* olarak atamıştır: ... t(a)y] bilge : tutuk(u)g y(a)b[gu (a)t(a)]dı : (a)nta : kisre : k(a)ŋ(i)m : k(a)g(a)n : uçdı : (ŞU K 11-12) Bunun anlamı, Tay Bilge Tutuk'un, babası tarafından tahtın resmi varisi seçilmesidir. Ancak, küçük kardeş Moyun Çor'un bu durumdan rahatsızlık duyduğu ve ağabeyi Tay Bilge Tutuk'la mücadele ettiği, yazıtın doğu yüzünde açıkça ifade edilmektedir: t(a)y bilge : tutuk : y(a)bl(a)kın : üç(ü)n : bir (e)ki (a)tl(i)g : y(a)bl(a)kın : üç(ü)n : k(a)ra :

¹ Taryat Yazıtı hakkında bkz. Şinehüü 1975; Klyaştorny 1980; Klyashtorny 1982; Orkun 1994; Tekin 1982; Tekin 1983; Tekin 2004a; Katayama 1999; Berta 2004

² Şine Usu Yazıtı hakkında bkz. Ramstedt 1913-1918; Orkun 1994; Malov 1959; Aydarov 1971; Moriyau 1999; Berta 2004; Aydın 2007

³ Moğolistan'daki Köktürk harfli yazıtların tam listesi için bkz. Alyılmaz 2007: 12

⁴ Şine Usu ve Taryat yazıtlarının tarihsel önemi hakkında bkz. Ögel 1951; Gömeç 1996; Kamalov 2003.

⁵ Köktürk harfli Uygur dönemi anıtları için bkz. Sertkaya 1995.

⁶ *Süci Yazıtı* için bkz. Ramstedt 1913-198; Zuev 1958; Sertkaya 2001; *Tes Yazıtı* için bkz. Klyaştorny 1985; Berta 2004; Tekin 2004b; Tekin 2004c; *Hoyto Tamir Yazıtları* için bkz. Orkun 1994; Sertkaya-Karcavbay 2001; *I. Karabalgasun Yazıtı* kayıp olduğu için Türkçe yüzünün yayını yapılmamıştır.

bod(u)n(ı)m : ölt(ü)ñ : y(e)td(i)ñ : y(a)na : iç(i)k ölm(e)çi : yitm(e)çi : s(e)n tid(i)m : yiçe : iş(i)g : küç(ü)g : birg(i)l : tid(i)m : (ŞU D 5)

Şine Usu Yazıtı'nın titiz bir biçimde okunmasından, burada adı geçen Türk boylarının, Tay Bilge Tutuk ve Moyun Çor yanlıları olmak üzere iki başlı hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Moyun Çor'un Sekiz Oguz, Tokuz Tatar, Kara İgil ve Çiklerle savaşlar yapması, adı anılan boyların Tay Bilge Tutuk'u desteklediklerine işaret eder (Krş. Gömeç-tarihsiz-27).

Moyun Çor karşıtı boylar arasında bulunan Tatarların adı yazıtta birkaç kez geçer: [b]ü[k(e)gükde : s(e)k(i)z og(u)z : tok(u)z t(a)t(a)r : k(a)lm(a)duk (ŞU D 1); s(e)k(i)z og(u)z : tok(u)z t(a)t(a)r : k(a)lm(a)tı : k(e)lti : (ŞU D 3); ol (a)y : biş y(e)g(i)rmike : k(e)yre : b(a)şı : üç birküde : t(a)t(a)r : birle : k(a)tı : tokıd(ı)m : (ŞU D 6); t(a)t(a)r(ı)g : (a)y(ı)td(ı)m (ŞU D 8); tü[rk b]o[d(u)n(u)g ... s(e)k(i)z] og[(u)z t]ok[(u)z t(a)t(a)r [...]] (ŞU B 8).

Özellikle doğu yüzünde Tatarlardan sıkça söz edilmesi, Moyun Çor'un, karşısındaki en ciddi sorunlardan biri olarak, Tay Bilge Tutuk yanlısı, muhalif Tatar boyunu görmesiyle ilişkilendirilebilir. Doğu yüzünün 6. satırında kayıtlı, ol (a)y : biş y(e)g(i)rmike : k(e)yre : b(a)şı : üç birküde : t(a)t(a)r : birle : k(a)tı : tokıd(ı)m “o ayın onbeşinde Keyre (Irmağ'ının) başında Üç Birkü'de Tatar(lar) ile şiddetli vuruştum” cümlesini, sıñ(a)rı : bod(u)n : iç(i)kdi : sıñ(a)rı : b[od(u)n ...]a : kirti : “bodunun yarısı (bana) bağımlı oldu, yarısı [...]ya iltica etti” (ŞU D 6-7) cümlesi izler. Bu cümleden temin ettiğimiz Tatarların yarısının Moyun Çor birliklerine teslim olup Moyun Çor'u *kagan* olarak tanıdıkları, diğer yarısının başka bir devlete sığındıkları bilgisinden hareketle, “Tatar tehlikesinin sona ermediği”ni söylemek yanlış olmaz. Nitekim, Moyun Çor, *Bars* yılında Çiklerle savaşmış; onları Kem ırmağı yakınlarında mağlup etmiş ve hemen ardından *Kasar*'ın batısında *yaylamak* üzere karargahını kurdurmuştur. Karargah çitlerini çaktırmış; sınır çizgilerini çektirmiş; yazıtını diktirmiş ve aynı yılın güzünde doğuya ordu sevk ederek *tatarları ayıtmıştır*: [...]z b(a)şında : k(a)s(a)r kur(ı)d(ı)n : örg(i)n (a)nta : it(i)td(i)m : çit (a)nta : tokıd(ı)m : y(a)y (a)nta : y(a)yl(a)d(ı)m : y(a)ka : (a)nta : y(a)k(a)l(a)d(ı)m : b(e)lgüm(i)n : bit(i)g(i)m(i)n : (a)nta : y(a)r(a)t(ı)td(ı)m : (a)nç(ı)p : ol yıl : küz(ü)n : ilg(e)rü : yorıd(ı)m : t(a)t(a)r(ı)g : (a)y(ı)td(ı)m (ŞU D 8)

Son cümlelerin yazıttaki özgün imlası MDTY GR TT'dır. Harfçevrimi t't'r'g' y't'd'm, yazıçevrimi ise, genellikle t(a)t(a)r(ı)g : (a)y(ı)td(ı)m şeklinde yapılan bu son cümlelerin yüklemine kök biçimi, alan uzmanlarınca *ayıt-* “demek, söylemek” fiiliyle ve bu fiilin mecazlaşmış anlamlarıyla ilişkilendirilerek açıklanmıştır:

Ramstedt 1913-1918: *tatarıg aytdım* “Den tataren liess ich befehlen”; Orkun 1936: t't'r'g' y't'd'm “Tatarları söylettim (emrettim?)”; Malov 1959: *tatarıg aytdım* “Tatar ya prizval k otvetu”; Aydarov 1971 *tatarıg aytdım* “Tatar ya prizval k otvetu”; Róna-Tas 1986: *tatarıg ayattım* “Tatarları güç duruma soktum”; Moriyasu 1999 *tatarıy ayıtdım* “I compelled the Tatars to inquiry”; Berta 2004: *tatarıg ayıtdım* “A tatár[oka]t felelösségre vontam”; Aydın 2007: Tatar(ları) soruşturdum; haklarında bilgi aldım”.

Bu yazının hedefi, söz konusu cümlede geçen ve MDTY biçiminde yazılan fiilin “demek, söylemek” anlamlı *ayıt-* unsuru değil, “korkutmak, tedhiş etmek” anlamlı farklı bir fiil olduğunu (*ayıt->ayıt-*) tarihsel dil verilerinin yardımıyla ortaya koymaktır.

3. Eski Türkçede *n* Sesi ve *ayıt-* Fiili

3.1 Bu ön damak genizlisinin (palatal nasal), Türkçenin kaydedildiği yazı sistemlerinden yalnızca Runik alfabede bir harf karşılığı bulunmaktadır (ʃ). Günümüzde, bu sesin Yakutça, Dolganca ve Tofacada korunduğunu bilmekteyiz (Räsänen 1949: 206; Erdal 2004: 71). Runik yazılı belgelerde, sınırlı sayıda sözün iç ve son ses durumunda yer alan bu ses, Gabain’in belirlemesine göre, Eski Türkçede iki ağzın oluşmasına kaynaklık etmiştir. Gabain’e göre, Budist ve Mani metinlerinin büyük bir kısmı ve diğer birçok yazma *y* ağzına girer. Mani yazmalarının çoğu ve bazı Köktürk harfli yazmalar ise *n* ağzının özelliklerini taşır (1995: 2-3).

Räsänen, bu sesin Mani ve Runik harfli yazmalarda *n*, Budist vs. yazmalarda ise *y* olduğunu ifade eder⁷ (1949: 206).

⁷ Räsänen, Yakutçadaki biçimlerin, Ana Türkçedeki *n*'li sözleri bulmamıza katkı sağlayacağını da yazarak şu tespitlerde bulunur: “Yakutçanın komşu dilleri olan Kırgızca ve Soyoncada *y*, çok enderdir. Eğer daha geç gelişmelerin bir sonucu değilse (Zira

Şinasi Tekin, *n* ağzının, Köktürk yazılı belgelerle Manihaist ve Burkancı yazmalarda; *y* ağzının ise, Burkancı yazmalarda belirginleştiğini bildirir (2002: 72).

Clauson 1957a'da, *n* sesinin nadir bir ses olduğunu belirterek, Köktürk Kağanlığı belgelerinde net biçimde yazıldığını söyler (37). Clauson 1962'de, Uygur yazmalarındaki *ny*, *yn* ve *n* yazılışlarının hepsinin *n*'yi karşıladığını savunur (1962: 118).

Röhrborn, "Zum Wanderweg des altindischen Lehngutes im Altürkischen" adlı çalışmasında bu görüşü biraz daha ileri taşıyarak, *y*'li imlaların bile *n* için kullanılmış olması gerektiğini savunur (Erdal 2004: 75).

Erdal, *n* sesinin, Eski Uygurcada tedrici dalgalanmalarla *y*'ye dönüştüğünü belirtir. O, bu dönemde bir *n* ağzı olmadığını iddiasını ortaya atar: "Bilim adamları, Uygurca metinlerde ne zaman **n*'ye karşılık bir *n* bulsalar, bunun yanında yine fiili olarak (*practically*) her zaman, **n*'yi veren bir *y* vardır. Yanlış imlaları da hesaba katarsak, *n*'li örneklerin (Soğutça bir yazma dışında) hepsi *ny* veya *yn*'li olarak okunabilir" (2004: 75). Erdal, Röhrborn'un görüşünün tam aksi yönünde bir düşünceyi savunur: "*ny*, Mani ve Uygur harfli yazmalarda, halkın çoğu tarafından [*y*] olarak telaffuz edilen bir sesin arkaik imlasıdır. Bu durum, sık sık *n* olarak yazılsa bile, Runik biçimli (Runiform) yazmalar için de geçerlidir" .

3.2 Eski Türkçenin Köktürk harfli belgelerindeki ağız ayrılıkları üzerinde az sayıda çalışma yapıldığı için⁸, *n* sesinin söz konusu dönemdeki gelişmesine dair bilgiler de sınırlıdır. Yukarıda listelenen görüşlerin tümü, daha çok Köktürk Kağanlığı döneminden sonra yazılmış Uygur belgeleri dikkate alınarak öne sürülmüştür. Yazı ve imlaların geleneksel biçimleri korumada tutucu duruş sergilemesi, *n*'deki genizlilik yitimini (denazalizasyon) ve ön damaklaşmayı izlememiz noktasında elverişli şartları sağlayamaz. Köktürk Kağanlığı dönemine ait

damaksılaşma metatez sonucunda başka olgularda da görülebilir.), Aşağı Mişercede, bazı kelimelerde *n*, ünlü uzamasıyla karşımıza çıkar." (1949: 206).

⁸ Köktürk Kağanlığı dönemindeki ağız farklılaşması için bkz. Malov 1951: 126; Negizbek Şabdanaliyev, *Yenisey Yazıtlarındaki Ağız Özellikleri*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkoloji Anabilim Dalı Lisans Tezi, 2006-2007)

belgelerdeki \int imlası, bu ön damak genizlisinin kesin varlığının güvencesini de veremez. Bu durum başka imlalar için de geçerlidir⁹.

II. Köktürk Kağanlığı dönemine tarihlenen¹⁰ Ongin Yazıtı'nın 1. satırında kayıtlı bir söz, \acute{n} sesinin Köktürk Kağanlığı döneminde genizli özelliğini yitirmesinin iyi bir kanıtını sunsa da, döneme ait eldeki tek örnek olduğundan, bu konuda vereceğimiz yargı tartışmaya açılabilir: (e)çüm(ü)z : (a)pam(ı)z : y(a)mı : k(a)g(a)n : tört : bul(u)η(u)g : (e)tm(i)ş : yıgm(ı)ş : y(a)ym(ı)ş : basm(ı)ş : (Clauson 1957: 182). İmlası smYY (y(a)ym(ı)ş) biçiminde olan bu çekimli fiil unsurunun, daha önce yazılmış belgelerde imlası $\int Y$ ¹¹ olan *yañ-* “yaymak, dağıtmak; bozguna uğratmak” fiilinden geliştiği konusunda uzmanlar görüş birliği içindedir (Malov 1959: 95; Clauson 1972: 942ab; Tekin 2000: 258; Bold 1990: 76).

yañ- > *yay-* gelişmesini gösteren Köktürk Kağanlığı dönemine ait Ongin Yazıtı'ndaki bu veri, \acute{n} sesindeki genizlilik yitiminin literatürde sıkça yinelenen Mani, Soğut, Uygur vd. alfabelerle ve Runiform yazıyla kaydedilen Uygur yazmaları döneminde başladığı bilgisini yeniden sorgulamayı gerektirmektedir.

⁹ b harfinin, b ile birlikte v ve f'yi; d ve D'nin d ile birlikte onun öndamaksılaşmış biçimi δ 'yi; X'nin k (q) ile birlikte \acute{h} (x)'yi; G'nin g (γ) ile birlikte süreklileşmiş biçimi \acute{g} 'yi da karşılayabileceği hakkında bkz. Clauson 1962; Erdal 2004.

¹⁰ Radlof ve Malov'a göre İltiş Kağan ve onun eşi İlbilge Katun adına tahmini olarak 690-706 yılları arasında, Kutluk Han'ın ölümünden sonra dikilmiştir. A. Bernştam, Ongin Abidesi'nin, küçük kardeşi Kapğan tarafından, Kutluk Kağan'ın adına dikildiğini düşünür. Kutluk, 692'de ölmüştür, Bernştam'a göre yazıt onun ölümünden sonra dikilmiştir. Radjabov'a göre Ongin Abidesi, Kültigin'in savaş arkadaşlarından biri olan İşbara Tarkan tarafından 692 ya da 689 yılında ölen babası Eletmiş Yabgu ve ağabeyi Çur Yoga adına, 692 ya da 689 yılında dikilmiştir (Radjabov 1970: 33-43). Clauson, Köktürk çağının en eski yazıtının Ongin olduğunu ileri sürer (1957: 179). Dobrovits ise, Ongin Yazıtı'nın Bige Kağan ve Kül Tigin yazıtlarından sonraki bir tarihte, büyük bir olasılıkla da 740 yılında A-shih-na ailesine mensup birinin anısına dikildiği düşüncesindedir (2001: 150)

¹¹ y(a)r(a)kl(ı)g : k(a)nt(a)n : k(e)l(i)p : y(a)ña (e)ltdi : (KT D 23; BK D 19); (a)mı y(a)ñ(ı)p : türgi y(a)rgun : költe : bozd(u)m(ı)z (KT D 34); oza : y(a)ña : k(e)ligme : süsin : (a)g(i)t(t)m : (BK D 31); (a)nta s(a)ñçd(ı)m : y(a)ñd(ı)m (BK D 32-33); t(e)ñri y(a)rl(ı)k(a)dı : y(a)ñd(ı)m(ı)z (T 16); y(a)ñduk yolta : y(e)me : ölti kök : (T 16); t(a)rduş : ş(a)dra : udi : y(a)ñd(ı)m(ı)z : (T 41)

3.3 Türklerin okur yazarlık oranını belirlemede iyi birer ipucu sayılan Yenisey yazıtları, Vasilyev'e göre, profesyonel *bitigçiler* tarafından değil, sıradan insanlarca yazılmış olmalıdır. Bunun kanıtı ise, mezar taşlarındaki harf şekilleri ve yazım kurallarının düzensizliğidir (1997: 197). Yazım kurallarının düzensizliği, Yenisey mezar yazıtlarının dönemin diyalektik malzemesini içermelerine de bağlanabilmektedir. Yollug Tigin, Bilge Kutlug Tarkan, Böke Tutam gibi *kağanlık bitigçileri* tarafından yazılan yazıtlar hariç tutulduğunda, aynı durum Moğolistan bölgesinin daha küçük yazıtları için de (kaya yazıtları gibi) geçerlidir. Bilge Kağan, Moyun Çor gibi kağanlar ve bir kağan kadar nüfuzları olan Kül Tigin ile Tonyukuk adına dikilen yazıtlar, stilistik bakımdan tarihsel kayıtlar ve siyasal angajmanlar içeren üsluplarıyla öne çıkarken, filolojik bakımdan yönetici Türk boyunun temel dil özelliklerini taşımaktadır. Aynı dönemin yazılı belgeleri olan Köl İç Çor, Ongin gibi yazıtlar da, *tigin, yabgu, tarkan, tudun, buyruk, ilteber, çor, beg* gibi çoğu kağanlık soyundan gelen üst düzey asker-yöneticiler adına dikildiklerinden, kağanlar adına dikilen hacimli anıtların stilistik özelliklerini daralmış/mikro düzeyde taşımaktadırlar. Ama, *kara bodun* üyelerinin yazdığı ve çoğu 5-6 satırı geçmeyen yazıtlarda durum farklıdır. Bunlarda bir çok ağız özelliğini erken dönemde yazılı halde tanıklamak olasıdır. VII. yüzyıl sonuyla VIII. yüzyıl başına tarihlendirilen Moğolistan kaya yazıtlarından Hangiday'da geçen *bäziz* (<*bädiz*), buna iyi bir örnektir (Barutcu Özönder 2000: 125).

Bu düşünceden yola çıkarak, Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında $\int Y [y(a)n-]$ biçiminde yazılan fiilin Ongin Yazıtı'ndaki $YY (y(a)y-)$ biçimli imlasını, Ongin Yazıtı *bitigçisinin* mensup olduğu Türk boyunun ağız özelliği olarak değerlendirmek, hatalı bir yargı olmayabilir. Bu yargı, bizim elde edemediğimiz başka örnekler bulunursa, sağlam bir olguya dönüşür ve “*n* sesine dayanarak belirlenen ağız farklanmasının daha Köktürk Kağanlığı döneminde var olduğu” kuşkuya yer kalmadan söylenebilir. Eğer Ongin Yazıtı, kağanlık yazıtlarından daha eski bir tarihte dikildiyse, bu olgu daha ilgi çekici hale gelir.

3.4 Asıl konumuz olan Şine Usu Yazıtı'nın doğu yüzü 8. satırında geçen (a)nç(ı)p : ol yıl : küz(ü)n : ilg(e)rü : yorıd(ı)m : t(a)t(a)r(ı)g : (a)y(ı)td(ı)m cümlesini yeniden anlamlandırma noktasında, metnin bağlamı da bize ışık tutacaktır:

(a)nç(ı)p : ol yıl : küz(ü)n : ilg(e)rü : yorid(ı)m cümlesinin yüklemine oluşturan *yorı-* fiili, Köktürk harfli metinlerde bilinen temel anlamından (“yürümek”) başka mecazlaşmış anlamlarla da kullanılır:

1. adım atarak ilerlemek, gitmek, yürümek, yol almak: tum(ı)ş t(e)y(i)n : (e)ş(i)d(i)p : bu yol(u)n : yorıs(a)r : y(a)r(a)m(a)çı t(e)dim : (T 23); (a)ñ(a)r (a)yt(ı)p : bir (a)tl(i)g b(a)rmış t(e)y(i)n : ol yol(u)n : yorıs(a)r : unç t(e)d(i)m : (T 24)

2. “(taşra sözüyle) isyan etmek, baş kaldırmak”: t(a)şra : yor(ı)yur : tiy(i)n : kü (e)ş(i)d(i)p : b(a)lıkd(a)kı : t(a)gıkm(i)ş : t(a)gd(a)kı : inm(i)ş : (KT D 11-12; BK D 10)

3. ilerlemek, gelişmek, kalkınmak: azkıña türk yorıyur ermiş (T 9-10); türk sir bod(u)n : y(e)rinte : idi yor(ı)m(a)z(u)n : (T 11); ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n : bilge toñukuk : k(a)zg(a)ntuk üç(ü)n : k(a)pg(a)n k(a)g(a)n : türk sir bod(u)n : yorıduki bu (T 61)

4. “ordu sevk etmek, akın etmek, düşman topraklarına saldırmak, baskın yapmak”: öñd(ü)n k(a)g(a)ng(a)ru : sü yorıl(ı)m t(e)m(i)ş : (T 29); yor(ı)m(a)s(a)r : bizni : k(a)g(a)nı (a)lp (e)rm(i)ş : (a)yguçısı : bilge (e)rm(i)ş : k(a)ç n(e)ñ (e)rs(e)r bizni : öl(ü)rt(e)çi kök : t(e)m(i)ş : (T 29-30); sü yorıl(ı)m t(e)d(e)çi : unam(a)ñ (T 35); sü yorıdı : (ŞU K 6); içg(e)r(i)p : y(a)na : yorıd(ı)m : (ŞU K 7); koñ yıka : yorıd(ı)m : (ŞU K 9; Ta D 9); b(e)n : s(e)l(e)ña : k(e)çe : udu : yorıd(ı)m : (ŞU D 4); s(e)k(i)z(i)nç (a)y bir y(a)ñ(ı)ka : sü yorıyın : tid(i)m : (ŞU D 5); y(a)gın b(a)[şı] : yorıyu : k(e)lti : (ŞU D 6)

(a)nç(ı)p : ol yıl : küz(ü)n : ilg(e)rü : yorid(ı)m : cümlesindeki *yorı-* fiili, dördüncü anlamıyla kullanılmıştır¹². “Orduyu sefere çıkarmak” çok ciddi hazırlık gerektiren bir eylemdir ve ancak düşman bir *bodunu*/boyu dize getirmek veya bir bölgeyi fetih/zaptetmek için yapılır. Bir boyu “konuşturmak, soruşturmak” için *sülemek/yorı(t)mak* işine girilmez.

Köktürk ve Ötüken Uygur kağanlığı yazıtlarında *süle-* ve *yorı-* fiillerinden oluşan cümlelerden sonra gelen diğer cümlelerin yüklemi, her zaman *b(a)s-* “baskın yapmak”; *süñ(ü)ş-* “savaşmak”; *(a)l-* “ele geçirmek, fethetmek, zaptetmek”; *b(a)z kıl-*“ itaat altına almak, bağımlı

¹² Köktürk Kağanlığı döneminde daha çok *süle-* fiiliyle karşılanan “asker sevk etmek” eyleminin Ötüken Uygur Kağanlığı yazıtlarında *yorı-/yorıt-* fiiliyle karşılanması hakkında bkz. Barutcu Özönder 2007: 224

kılmak, kendi siyasal oluşumuna dahil etmek, ilhak etmek”; *boz-* “tahrir etmek, yıkmak, dağıtmak”; *tir-* “başka bodun ve boyları kendi müttefiki kılmak”; *kubr(a)t-* “başka bodun ve boyları kendi müttefiki kılmak”, *tokı-* “kılıç veya mızrakla vurmak; savaş yapmak” gibi savaşla doğrudan ilgili eylemler olmuştur.

Şine Usu Yazıtı'nda geçen *yori-* fiillerine baktığımızda bu düşünceyi doğrulayan bir çok veriyle karşılaşmaktayız:

koñ yılka : yorıd(ı)m : (e)kinti : sün(ü)ş [(e)η il]ki (a)y : (a)ltı : y(a)ñıka : t[okıd(ı)m] (ŞU K 9); b(e)n : s(e)l(e)ña : k(e)çe : udu : yorıd(ı)m : sün(ü)şde : tut(u)p : on (e)r it(tı)m : (ŞU D 4) 3. y(a)ğın b(a)[şı] : yoriyu : k(e)lti : s(e)k(i)z(i)nç (a)y : (e)ki y(a)ñıka : çıg(ı)lt(ı)r : költe : (a)k sub : k(e)zü : sün(ü)şd(ü)m : (ŞU D 6); (a)nta : udu : yorıd(ı)m : ol (a)y : biş y(e)g(i)rmike : k(e)yre : b(a)şı : üç birküde : t(a)t(a)r : birle : k(a)tı : tokıd(ı)m : (ŞU D 6); (a)nç(ı)p b(a)rs : yılka : çık t(a)pa : yorıd(ı)m : (e)k(i)nt(i) (a)y : tört y(e)g(i)rmike : k(e)mde : tokıd(ı)m (ŞU D 7)

3.5 Yukarıda sunulan verilere ve önermelere dayanarak, Şine Usu Yazıtı Doğu yüzü 8. satırda kayıtlı t(a)t(a)r(ı)g : (a)y(ı)td(ı)m cümlesinin yüklemine sağlayan (a)y(ı)t- fiilini, *añıt-*'in ikincil biçimi olarak teklif ediyoruz. Şine Usu Yazıtı'nın Ötüken Uygur Kağanlığı dönemine ait olması, bu hükmü zorlaştırmamaktadır. Eğer *n* sesindeki genizlilik yitimi, Köktürk Kağanlığı'na bağlı yaşayan bazı Türk boyları arasında (Ongin Yazıtı 1. satırda yansıma bulduğu üzere) ağız özelliği biçiminde kendisini göstermişse, Ongin'den daha sonraki bir tarihte, 759-760 yıllarında dikilmiş bir eski Uygurca belgede, bu özelliğe rastlamak şaşırtıcı olmaz.

Üzerinde durduğumuz *añıt-* “korkutmak” fiili, Köktürk harfli yazıtlarda yalnızca bir kez, Bilge Kağan Yazıtı, Doğu Yüzü 41. satırda kayıtlıdır: (a)mı (a)ñ(ı)t(a)y(ı)n : tip : sül(e)d(i)m : (Tekin 2006: 64). Bu imlayla ilgili literatürde türlü ihtilaflar bulunsa da¹³, **añ-* biçiminden

¹³ Bu söz, Fin Atlası'nda $\acute{n}t^1y^1n^2$ biçiminde olmasına rağmen, Radloff tarafından *inçıtayın* olarak okunup “cezalandırırım” biçiminde anlaşılmış. Kelimeyi ilk kez Thomsen *(a)ñ(i)t(a)y(i)n* biçiminde okuyarak *añıt-* fiiline “talep etmek” anlamını vermiş. Ancak Thomsen, bu sözle ilişkili olarak yazdığı notta, bunun *aytayın* veya *añtayın* olarak da okunabileceğini de belirtmiş. Orkun da, Thomsen gibi *aytayın* “talep edeyim” biçiminde okuyup anlamlandırmıştır. Malov, *(a)ñ(i)t(a)y(i)n* olarak okumuş; “cezalandırmak için”

genişlemiş $(a)ñ(i)g$ ¹⁴ “kötü, fena” adı ve Runik harfli Irk Bitig¹⁵ ile Manihaist ve Burkancı el yazmalarında sık sık kayıtlanan *ayın-* “korkmak” fiili (Röhrborn: 1977-1998: 308; Erdal 1991: 591), $(a)ñ(i)t-$ biçimine de olanak tanır. Bilge Kağan Yazıtı, Doğu Yüzü 41. satırdaki $(a)nı (a)ñ(i)t(a)y(i)n$: tip : sül(e)d(i)m cümlesi, “ordu sevk etmek” hareketinin “korkutmak, tedhiş etmek” amaçlı yapılabildiğini de göstermektedir.

3.6 Sonuç

1. *-ñ-* ön damak genizlisinin yitimi (denazalizasyon) Uygur döneminden daha eski bir zamanda başlamıştır. Kağanlık döneminin en eski yazıtlarından biri olan Ongin’deki $y(a)y < y(a)ñ-$ “dağıtmak”, bunu tanımlayan bir veri durumundadır.

2. $(a)ñ(i)t-$ fiili, bu ses değişmesiyle, Şine Usu Yazıtı’nda $(a)y(i)t-$ biçiminde kayıtlanmıştır. Bu da, “korkutmak” anlamlı $(a)ñ(i)t-$ ’in “demek, söylemek” anlamlı $(a)y(i)t-$ ile eşyazılı ve eşesli duruma girmesine yol açmıştır.

3. Bu veri ve bilgiler ışığında, Şine Usu Yazıtı doğu yüzü 8. satırdaki $(a)nç(i)p$: ol yıl : küz(ü)n : ilg(e)rü : yorıd(ı)m : t(a)t(ar)ıg : $(a)y(i)td(i)m$ cümlesinin, Türkiye Türkçesine “Böylece o yıl güzün doğuya ordu sevkettim. Tatar(lar)ı korkuttum (tedhiş ettim/yıldırıdım/tehdit ettim/Tatarlara gözdağı verdim)” biçiminde aktarılmasını öneriyoruz.

KAYNAKLAR

anlamını vermiştir. Ancak Malov sözlük kısmında $(a)ñ(i)t-$ fiilini Yakutça hoşnutsuzluk ünlemi *aya* ile ilişkilendirmiştir. Clauson da, kelimeyi *ayıt-* “sormak, talep etmek” olarak açıklar. Talat Tekin 1968’de, kelimeyi $(a)ñ(i)t(a)y(i)n$ “korkutayım” biçiminde okuyarak, Uygurca metinlerde geçen *ayınç* “korku”, *aymanç* “korku”, *ayın-* “korkmak” fiili ile ilişkili bulmuştur (Tekin 2006: 113). Karcavbay, *ayıtajyın* okuyup “cezalandırırım” anlamını verir (2003: 197).

¹⁴ ol (a)mtı : $(a)ñ(i)g$ yok (KT G 3; BK K 2); y(a)guru : kontukda : kisre : $(a)ñ(i)g$ bil(i)g : (a)nta öyür (e)rm(i)ş : (KT G 5); [y(a)gr]u : kontuk[da] : kisre : $(a)ñ(i)g$ bil(i)g(i)n : (a)nta ö[yür (e)rm](i)ş : (BK K 4); (a)nta : $(a)ñ(i)g$ kişi : (a)nça : boşgurur : (e)rm(i)ş : (KT G 7; BK K5); bilge : toñukuk $(a)ñ(i)g$ ol : üz ol (T 34)

¹⁵ Irk Bitig’de $(a)ñ(i)g$ ’in G biçimli yazımına karşın, $(a)y(i)n-$ “korkmak” NY olarak yazılmıştır (Tekin 2004d: 89)

- Alyılmaz, Cengiz (2007) *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*, KaraM Yayıncılık, Ankara 2007.
- Aydın, Erhan (2007) *Şine Usu Yazıtı*, KaraM Yayıncılık, Çorum.
- Barutcu Özönder, F. Sema (2000) “Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları: I. Öriük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı”, *Kök Araştırmalar*, cilt II, Sayı: I, Bahar 2000, 121-133.
- _____ (2003) “Ulaangom Yazıtı Üzerine Düşünceler”, *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 2003, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri Dizisi: 2*, (Ed. G. Selcan Sağlık, Melek Erdem, Aynur Öz Özcan) Ankara, 219-231. (18.01.2007. URL: <http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/makale.php?id=184>)
- Berta, Árpád (2004) *Szavaimat jól halljátok... Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása*, Szeged.
- Bold, Luvsandorjiin (1990) *Bnmau-in Nutag Dah Hadnı Biçees (Tureg Biçgiin Dursgal)*, Ulaanbaatar.
- Clauson, Sir Gerard (1957) “The Ongin Inscription”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1957, 177-192+2 Plate
- Dovrovits, Mihaly (2001) “Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme”, *TDAY-B 2000*, 147-150.
- Erdal, Marcel (1991) *Old Turkic Word Formation*, vol. I-II, Wiesbaden.
- _____ (2004) *A Grammar Of Old Turkic*, Brill Academic Publishers, Leiden.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2004) *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Gömeç, Saadettin (1996) “Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 27/28, Ankara, 71-85.
- _____ (tarihsiz) *Uygur Türkleri. Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Kafesoğlu, İbrahim (1995) *Türk Milli Kültürü*, İstanbul.

- Kamalov, Ablet (2003) “*The Moghon Shine Usu Inscription as the Earliest Uighur Historical Annals*”, *Central Asiatic Journal*, 47/1, 77-90.
- Karcavbay, Sartkoca (2003) *Orhon Muraları, Astana*.
- Katayama, Akio (1999) “*Tariat Inscription*”: *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, Edited by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir, Tokyo: The Society of Central Asian Studies, 168-176.
- Klyaştorıny, S.G. (1980) “*Terhinskaya nadpis*”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1980/3, 83-95.
- _____ (1982) “*The Terkhin Inscription*”, *AOH* 36, 335-366.
- _____ (1985) “*The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaghan*”, *AOH* 39/1, 137-156 (Türkçe çevirisi: *Tes Abidesi*, (çev. F. Selcen Bozkurt), *Türk Kültürü Araştırmaları Hamit Zübeyr Koşay Hatırası XXIV/2*, 151-172.
- Mackerras, C. (2000) “*Uygurlar*” (çev. Şinasi Tekin): *Erken İç Asya Tarihi* (Der. Denis Sinor), İletişim Yay., İstanbul 2000, 425-458.
- Malov, S. Ye. (1951) *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti, Moskva-Leningrad*.
- _____ (1959) *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii, Moskva-Leningrad*.
- Moriyasu, Takao (1999) “*Site and Inscription of Şine Usu*”: *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, Edited by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir, Tokyo: The Society of Central Asian Studies, 148-157.
- Orkun, Hüseyin Namık (1994) *Eski Türk Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara*.
- Ōsawa, Takashi (1999) “*Tes Inscription*”: *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, Edited by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir, Tokyo: The Society of Central Asian Studies Tokyo, 148-157.

- Ögel, B. (1951) “Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi”, *TTK-B*, c. 15, s. 57-60, 1951, 361-379.s.
- Radjabov, A.A. (1970) “Ob Onginskom Pamyatnik”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1970/2, s. 33-43.
- Ramstedt, G. J. (1913-1918) “Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei”, *JSFOu*, XXX/3, Helsinki, 1-63.
- Róna-Tas, A. (1986) “Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine Yeni Veriler”, *Türk Kültürü Araştırmaları Hamit Zübeyr Koşay Hatırası XXIV/2*, 53-63.
- Röhrborn, Klaus (1977-1998) *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung I-4, Wiesbaden.*
- Sertkaya, Osman Fikri (1995) “Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri”, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, TKAE Yay., Ankara, 303-311.
- _____ (2001) “Suuci<Sugeci (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı?”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000*, 313-346.
- Sertkaya, O.F.- Karcavbay, S. (2001) “Hoyto-Tamir (Moğolistan)'dan Yeni Yazıtlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000*, 307-312.
- Şinehüü, M. (1975) “Tariatın Orhon Biçgiyn Şine Dursgal”, *Studia Archaeologica, Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici, Tomus VI, Fasc. I, Ulaan-Baatar.*
- Tekin, Tekin (2000) *Orhon Türkçesi Grameri, Simurg Yayınları, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara.*
- Tekin, Tekin (2004a) “Kuzey Moğolistan'daki Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi: Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri (Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Öncü Kitap, Ankara, 170-226. (Makalenin ilk yayımları: “The Tariat (Terkhin) Inscription, *AOH*, 37 (1-3), 1982, 43-68; *TTK Belleten 1983*, c. 46, s. 184, 795-838)
- _____ (2004b) “Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not”: *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri (Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Öncü Kitap, Ankara, 314-321.*

- _____ (2004c) “*Nine Notes on the Tes Inscription*”: *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri (Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Öncü Kitap, Ankara, 343-351.*
- _____ (2004d) *İrk Bitig. Eski Uygurca Fal Kitabı, (Ed. Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Öncü Kitabevi, Ankara.*
- _____ (2006) *Orhon Yazıtları, TDK Yayınları, Ankara*
- Vasilyev, Dmitri (1997) “*Kök-Türklerin Okuma Yazma Bilmeleri Sorunu*”, *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, 4-7 Eylül 1989, Ankara, 297-304.*
- Zuev, Yu. A. (1958) “*Kirgizskaya Nadpis’ iz Sudji*”, *Sovetskaya Vostokovedenie 1958/2, 133-135.*